

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRLOGI**

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetinin`

3^V kurs talabası Ametova Alfiyanın`

Qaraqalpaq a`debiyatı pa`ninen

K U R S J U M I S I

**Tema: QORQIT ATA KITABI HA`M QARAQALPAQ
A`DEBIYATI`**

Qabıllag`an:

dots. B.Davletov

No`kis-2013

Tema: **QORQIT ATA KITABI HA'M QARAQALPAQ
A"DEBIYATI'**

JOBASI:

KIRISIW

1. Qorqit ata kitabinin` payda boluw da`wiri ha`m u`yreniliw tariyxi.
2. Qorqit ata kitabindag`i on eki jirdin` syujetlerinin` qaraqalpaq da`stanlarindag`i syujetler menen uqsaslig`i.

Juwmaq

Paydalang'an a'debiyatlar

KIRISIW

Ilimpazlardin` jaziwlarina qarag`anda VIII-XII a`cirlerden baslap-aq tu`rk qa`iwilerinin` oraylasqan jeri Sirda`r`yanin` joqarg`i ha`m to`mengi ag`isi a`tirapindag`i ken` paytaxt jerler bolip, olar o`zlerinin` a`det ha`m da`stu`rleri, sonday-aq til jaqinlig`ina baylanisli og`uz ha`m qipshaqlar degen at penen qatar aytila baslag`anlig`i ma`lim. Bulardin` ma`ka`n etken territoriyasi Chirchik da`r`yasi a`tirapinan baslanip, tu`slik qipshaq dalalarina shekem dawam etken. Olardin` paytaxti Jan`akent IX a`cirdin` o`zinde-aq shig`istin` en` ko`rnekli qalalarinin` birine aynalg`an edi.

Og`uzlar ha`zirgi tu`rkmen ha`m azerbayjan xaliqlarina tiykar salg`an bolsa, qipshaqlar ha`zirgi qaraqalpaq, qazaq, o`zbek, qirg`iz ha`m basqada tu`rk tilles xaliqlar etnogenezinde basli orindi iyeleydi. Bul da`wirdin` a`debiyatinan bu`gingi da`wirimizge u`lken a`debiy miyraslar qaldi. Olardin` arasinda «Korqit ata» kitabi menen «Og`uznama» en` bahali a`debiy miyraslardan esaplanadi. Bul ati atalg`an eki shig`arma da pu`tkil dun`ya a`debiyati maydanindag`i, o`tmish da`wir ma`deniyatinin` en` a`jayip g`a`ziynelerinen ekenligi belgili.

Qorqit ata kitabi («Kitabi dedam Korkut») og`uz-qipshaqlardin` qahar-manliq da`stani bolip VIII-XII a`cirdegi Sirda`r`ya boyin jaylag`an og`uz-qipshaqlardin` turmisin so`z etiwshi a`debiy estelik bolip esaplanadi. Qorqit waqiyalari negizinen VIII a`sirde payda bolg`an bolsa da, kitap negizinen XVI a`sirde Azerbayjanda xatqa

tu`sirilip «Kitabi dedam Korkut g`ali lisan tayfa og`uzan» degen at penen ma`lim. Qorqit ata kitabinin` negizgi syujetleri Sirdar`ya a`tirapindag`i Jan`akent qalasinin` do`gereginde payda bolg`an. Ati ha`m islegen isleri an`izg`a aynalg`an. Qorqittin` so`z etilip atirg`an territoriyasinda jasag`anlig`inin` da (payda) o`zi bul pikirdi tastiylaydi. Biraq belgisiz sebepler menen bul kitaptag`i jer, suw atamalari jag`inan a`dewir o`zgesheliklerge ushirag`anlig`in ko`remiz. Bul ma`selege u`lken itibar bergen V.Bartol`d o`zinin` «Tu`rk eposi Kavkazda» degen miynetinde «bunin` en` basli sebebi jirdin` payda bolg`aninan jeti a`sir kiyinirek xatqa tu`siriliwi edi. Sonin` ushin da jirdin` payda bolg`an waqti, ha`tte atamalari a`dewir o`zgeriske ushiradi», - dep da`lilleydi.

1. Qorqit ata kitabinin` payda boliv da`wiri ha`m u`yreniliw tariyxı.

Erte da`wir qaraqalpaq a`debiyatının` tariyxqa qatnasın izertleytug`i`n bolsaq du`n`yadag`i qaysı bir xalıqtın` yaki ma`mlekettin` ma`deniyati tariyxın u`yrenetug`in bolsaq, sol xalıqtın` tariyxıy turmisına barıp tamirlasatug`inına ko`zimiz jetedi. Sonlıqtan, qaraqalpaq xalqının` ma`deniyati, yag`niy a`debiyati tuwralı so`z eter bolsaq, biz a`lbette onin` tariyxı menen baylanıstırmay u`yreniwimiz mu`mkin emesligin an`laymız.

Qaraqalpaq xalqının` erte da`wirdegi tariyxı tuwralı mag`liwmatlar P.P.Ivanovtin`, C.P.Tolstovtin` M.K.Nurmaxamedovtin`, T.A.Jdankonin`, S.K.Kamalovtin` ha`m basqa da bir qatar tariyxıy miynetlerde ken` tu`rde ko`rsetilgen.

professor I.Sag`iytov «Tariyxqa na`zer salsaq, qaraqalpaq xalqı en` a`yyemgi xalıqlardin` biri ekenligin, onin` a`sirlerden arig`a ketetug`inin ko`remiz, - dep jazadı... qaraqalpaq a`debiyatının` tariyxın tek g`ana beridegi XVIII a`cirdegi ayırım faktler menen sheklemey, anag`urlım erte waqıtlardan baslap izertlew kerek<sup>q</sup>. Filologiya ilimlerinin` doktori, professor K.Mambetov qaraqalpaqlardin` ma`deniy ha`m a`debiy miyrasları boyınsha to`mendegidey pikirlerge kelgen edi: «Qaraqalpaqlar shig`istin` a`yyemgi xalıqlarının` biri bolıp tariyx betlerinen ko`p a`sirlik ma`deniy ha`m a`debiy miyrasların saqlap qalg`an xalıqlardin` biri,

...uzinnan sibay sozilg'an jawgershilikler xaliqtin` ruwxiy ma`deniyatinin` toliq saqlanip qaliwina mu`mkinshilik bermedi»¹.

Ko`pshilik ilimpazlar qaraqalpaq a`debiyatini` qa`liplesiw da`reklerin a`yyemgi tu`rk tilles xaliqlardin` jazba estelikleri menen baylanistiradi Shininda da o`zbek, qazaq, qirg`iz, tatar, azerbayjan, tu`rkmen ha`m basqa da tu`rkiy tilles xaliqlardin` a`debiyatlari siyaqli, qaraqalpaq xalqini` da a`debiyatini` tariyxı sol a`yyemgi jazba esteliklerge barip ushlasatug`ini gu`man tuwdirmaydi.

Qaraqalpaq xalqini` VII-VIII a`sirlerdegi miyraslarin so`z etkenimizde, a`lbette Qorqit ata tuwralı aytip o`tiwimizge tuwra keledi. Dun`ya a`debiyatlarini` ko`pshiligine belgili bolg`an, «Kitab i dedam Qorqut» (Qorqit ata kitabi) bir neshshe ret SSSR IA Shig`istaniw inistituti ta`repinen basilip shiqti. Qorqit ata tuwralı an`izlar qaraqalpaq, qazaq, o`zbek ha`m tu`rkmen xaliqlari arasinda ken`nen taralg`an. Ilimpaz V.Bartol`dtin` «Tu`rk eposi ha`m Kavkaz» degen miynetinde Qorqit ata kitabi tek Orta Aziyada jasawshi xaliqlarg`a g`ana emes, al Kavkaz xaliqlari arasinda da a`dewir belgili ekenligi aytilg`an.

Qorqit ata o`z da`wirini` talantli so`z zergeri, yag`niy shayiri bolg`anliqtan, onnan neshe-neshe a`sirler keyin jasag`an tu`rkiy xaliqlardin` ullı shayiri A`liysher Nawayi ha`m A`bdiraxman Jamiyler hu`rmet penen o`z do`retpelerinde eske alg`anlig`i belgili. XVI a`sirdegi Xorezm hu`kimdarlarini` biri, tariyxshi Abulg`azi Bahadixannin` «Shajarayi taraxima», «Shasharayi tu`rk» miynetlerinde Qorqit ata tuwralı pikirlerdi ushrastiramiz.

^a K.Ma`mbetov. A`yyemgi qaraqalpaq a`debiyatı. „Qaraqalpaqstan“., No`kis, 1976, 49-bet.

Qaraqalpaq jirawlari bolsa Qorqit atani o`zlerine ruwxiy pir, ustaz tutqan. Qaraqalpaqlardin` ertedegi ata-babalari Watan tutqan Sirda`r`yanin` quyar ayag`inda Qorqit ata mazari bar. Qaraqalpaq jirawlari o`z da`stanlarin, tolg`aw ha`m termelerin jirlawdan aldin Ha`zireti Buriq - Qorqit ata, dep onin` ruwxina siyinip aladi eken.

Qaraqalpaqlardin` arasinda Qorqit atanin` qobizi tuwrali da ha`r qiyli an`iz-a`n`gimeler ko`p. Professor Q.Ayimbetov jiynag`an materiallardin` arasinda «Qorqit ata qobizi aspannan tu`siptimish» degen mag`liwmatlar da bar. Belgili oris ilimpazi akademik V.M. Jirmunskiy «Oguzskiy geroicheskiy epos i Kniga Korkuta» dep atag`an kitabinda «Qorqit haqqinda og`ada xarakterli an`izlardi jazip alg`anlig`i ushin qaraqalpaq fol`kloristi Q.Ayimbetovqa alg`is aytaman», dep o`zinin` minnetdarshilig`in bildiredi.

Filologiya ilimlerinin` doktori, professor.K.Ma`mbetov Qorqit ata do`retiwshiligin qaraqalpaqlar menen baylanistiriwshi tiykarg`i faktorlardi, birinshiden, Qorqit ata qaraqalpaqlarg`a tili ju`da` jaqin og`uz-qipshaqlardan shiqqanlig`in, ekinshiden, qaraqalpaq xalqinin` awizeki a`debiyatinda Qorqit ata tuwrali ju`da` ko`p legendalar saqlanip qalg`anlig`inan^a izleydi. Qorqit ata do`retpelerin qaraqalpaq a`debiyatinin` ertedegi sag`alarinin` biri dep biyma`lel pikir ju`ritiwimiz mu`mkin.

Qaraqalpaq a`debiyatinin` tariyxiy tamirlarinin` ja`ne bir tarmaqlari IX a`cirde jazilg`an «Og`uznama» g`a barip ushlasadi. Bul shig`arma, negizinen, og`uz qa`wimlerinin` tariyxina su`yengen, yag`niy Og`uz batirdin` tuwiliwi, onin` Sirda`r`ya jag`alarinan Edil da`r`yasi jag`alarina shekemgi sawash ju`rgiziwlerin so`z etedi. Eski

qaraqalpaq a`debiyati tariyxi boyinsha arnawli jumislar islegen K.Ma`mbetov o`z pikirlerinde «Og`uznama» nin` tili ma`selesine keletug`in bolsaq, shig`arma IX a`cirde jaziliwina qaramastan qaraqalpaq tiline bir qansha jaqin^g dep jazadi.

Ha`mmemizge ma`lim, VIII a`cirde arablar Orta Aziyani basip aladi, ha`m qilishtin`, ha`m diniy ideologiyani`n` qatan` ku`sh saliwlari na`tiyjesinde tu`rkiy tilles xaliqlardin`, sonin` ishinde qaraqalpaqlardin` da ma`deniy, a`debiy miyraslari qurtip jiberildi. Sebebi, arablar sol da`wirde basqa isenimdegi xaliqlardi dinsizler, qudaysizlar dep esaplaytug`in edi. Ha`m islam dinin olardin` sanasina bekkem ornatiw ushin ma`deniy ha`m a`debiy miyraslarin` ayawsiz tu`rde joq qildi. Ma`mleket tili arab tili boldi. Usig`an baylanisli tu`rkiy tilinde jazilg`an shig`armalar elespesiz qilip ketti. Sonliqtan sol da`wirdin` sawatli ha`m talantli adamlari o`z do`retpelerin arab tilinde jaziwg`a ma`jbu`r boldi.

Tu`rkiy qa`wimlerden shiqqan asa bilimli ha`m talantli adamlardin` arab tilinde jazg`an miynetleri arab ma`deniyati tariyxinada sin`isip ketgenligi belgili.

Bunin` misali retinde Muxammed ibn Muwsa al` Xorezmiy, Abunasr Farabiy, Abu Rayxan Beruniy siyaqli ulli tulg`alardin` do`retiwshiligin ko`rsetiwimiz mu`mkin. Solay bolsa da, tu`rki tildin`, a`debiyatini`n` rawajlaniwi ushin gu`resken insanlar boldi. Solardin` biri - XI a`cirdegi belgili filolog Maxmud Qashqariy. X a`sirdin` bas gezlerinde qarluq qa`wimlerin` awqami ku`sheydi ha`m Orta Aziyadag`i en` u`lken Qaraxaniyler ma`mleketi du`n`yag`a keldi.

Qaraxaniylernin` paytaxti Qashg`arda boldi. Son`inan Balasag`ung`a ko`shirilgeni ma`lim.

Rossiyanin` Moskva qalasinda 1962-jili shiqqan «Narodi Sredney Azii i Kazaxstana» degen miynetler jiynag`inin` I tominda «Qaraqalpaq xalqi erte da`wirlerden baslap, eski tu`rk xaliqlari menen birge aralasip jasadi, olar menen tig`iz baylanista boldi», dep ayriqsha atap o`tedi. Bul pikirler qaraqalpaq xalqinin` a`debiyat tariyxinin` ju`da` erte da`wirlerden baslanatug`inin ja`ne bir ma`rte tastiyoqlaydi.

3.Qorqit ata kitabindag`i on eki jirdin` syujetlerinin` qaraqalpaq da`stanlarindag`i syujetler menen uqsaslig`i.

SALAR QALAR QAZANNIN` U`YIN JAW SHAPQANI HAQQINDA JIR

Bul negizinen ar-namis xaqqindag`i da`stan bolip, pesheneklerdin` og`uz taypalarina topilisi, og`uzlardin` Salar Qazannin` bul sawashqa qatnasa almay, pa`nt qumar qaliwi haqqinda so`z boladi. Ol ishki og`uzlardin` ko`semi bolg`an adam.

Qorqit jirlari da tariyxiy dereklerden onshama qashiq emes. Ol usi jag`inan da`standa xaqiyqiy opadar hayal obrazin asha otirip, onin` batir ku`yewi ha`m ma`rt perzentinin` de obrazin ta`sirli su`wretlegen.

Bir eldin` jawgershilik da`wirindegi waqiya tutas qayg`ili bolg`ani menen da`stannin` temasinda ko`rsetilgendey-aq batirdin` bala-shag`alarinin` dushpang`a bolg`an ko`z-qarasi arqali beriledi. Da`stanlarda uyqig`a ketken batir jeti ku`nge shekem oyanbaytug`ini siyaqli, an`g`a shig`ip ketken Salar Qazan tog`ay aarsinda uyqilap qalip, bir ha`ptege shekem oyanbaydi. Tap usinday payitti ku`tip turg`an jaw birden Qazanbektin` jurtina atlanis jasaydi. Bul sawashta Salar Kazannin` balasi Oraz, hayali Bo`rte qatin u`lken qaharmanliq ko`rsetedi. Biraq olardin` u`sh ju`z no`keri, jawdin` jetpis min` a`skerine to`tepki bere almaydi. Sonin` ushin jaw jen`iske erisedi. Orazdin` moynina bug`aw salip, anasi Bo`rteni qiz-kelinshekler menen qosip aydap ketedi. Ha`r bir a`sker Salar Kazannin` hayalinin` qolinan qimiz ishiwi da`rkar. Al onnan keyin hayaldi qiynap o`ltiremiz degen sheshimge keledi. Buni sezgen Bo`rte qatin tutqing`a tu`sken qiriq qizg`a o`zinin` kim ekenligin dushpang`a bildirmewdi

o`tinish etedi. Sonin` ushin da «Bo`rte qatin kim?» - dep sorasa, ha`mmesi : «Men» - dep juwap beredi. Bul jag`daydi sezgen xan eger de onday bolatug`in bolsa, bul hayaldin` balasin bawizlap, maydalap tuwrap quwirdaq jasap, qiriq qizdin` aldina qoyin`. Quwirdaqtan kim da`m tatpasa sol Orazdin` anasi boladi»- dep jar urg`izadi. Bul haqqinda esitken Bo`rte tutqinda jatirg`an balasi menen qupiya so`ylesedi:

- Balam senin` etin`di jeyin be? Yaki jawdin` to`seginde jatip, a`ken`nin` namisin ayaq asti eteyin be?

Sonda balasi Oraz:

- O, ha`miri ku`shli anajanimYo Meyli, dushpan meni soyip, etimdi parsha-parsha etip taslasinYo Menin` etimdi quwirdaq etip, beklerdin` qiriq qizina tartsin. Sonda olar tek bir tu`yirden g`ana jer. Al sen bolsan` eki tu`yirden je, tek a`kemnin` pa`k to`segin bilg`amasan` bolg`aniYo dep aytqan. Qorqit bul pikiri menen de «o`limnen namis ku`shli» degen naqil so`zge juwap tapqanday boladi. Bul da`standa negizinen awizbirshilikli , hu`jdanli adamlardin` ma`rtligi jirlang`an. Bunda perzent te, onin` anasi da jaw aldinda bas iymeytug`in ma`rt adamlar sipatinda su`wretlengen Batir Salar Qazannin` dushpanlarinan o`sh aliw waqiyalari da`stannin` son`inda bayan etiledi.

QAM-BURA ULI BAMIS BEYREK HAQQINDA JIR

Qorqit ata kitabinin` bul bo`limindegi Beyrek jiri o`zinin` syujetlik du`zilisi ha`m kompozitsiyaliq qurilisi jag`inan qaraqalpaqlardin` «Alpamis» da`stanina jaqin keledi. Olay dep aytiwimizdin` ma`nisi, tu`rkiy xaliqlar fol`klorinda ko`p tarqalip ketken da`stanlar erte

da`wirlerdegi belgili bir syujetler tiykarinda qurilg`anlig`i ma`lim. Pikirlerimiz da`liylli boliwi ushin usi jirdin` syujeti menen tanisip o`temiz.

Ulli ma`rtebeli Bayandir xan, jerdin` ju`zin toltirip, shatirlarin tiktirip, min` jerge jipek g`alli gilemler to`setip, ishki ha`m sirtqi og`uzdin` beklerin toyg`a shaqiradi. Bul toyda Bayandir xannin` qarsi aldinda sadag`ina su`yenip Qara Kene uli Qara Ba`du tuardi. On` jag`inda Qazan uli Oraz, sol jag`inda Qaziliq Xoja uli Jugenek turadi. Bul toyg`a Baybo`ri de kelgen edi. Biraq quwanishli emes, jilap, siqlap ko`zinin` jasin to`kti. Sonda Bayandir xannin` ku`yew balasi Qazan onnan soradi:

-Baybo`ri bek, nege bozlap jilaysan`? - dedi. Baybo`ri aytti.

-A`y Qazan bek, men nege bozlap jilamayin. Jalg`iz attin` dan`qi shiqpaydi degendey. Qartaydiq. alla meni g`arg`ag`an eken. eger menin` ulim bolg`anda Bayandir xannin` on` jag`inda turmas pa edi? Ol menin` su`yenishim bolmas pa edi? Bul so`zdi esitken toyda otirg`an ka`tqudalarin` ba`ri de qollarin ko`kke jayip.

- Ta`n`irim sag`an bir ul bersinYo - dedi. Usi waqitta jerge u`n`ilip otirg`an Biyxan bir qiz soradi.

- Ta`n`irimYo Bunin` da tilegin orinlag`aysan`Yo - dedi og`uz ka`tqudalari.

Solay etip Baybo`rinin` hayali bir ulli bolip, atin Bamsi Beyrek qoydi. Biyxannin` hayali qizli bolip atin Baniw Sheshek qoydi. Baniw Sheshek er jetip birin-biri jaqsi ko`rip qaladi.

Baniw Sheshektin` qolin sorap Qorqit atanin` o`zi baradi. Qizdin` atasinin` razilig`in aladi. Biraq sol ku`ni tu`nde eldi jaw shawip, Bashi Beyrekti tutqing`a alip ketedi.

Sonnan ko`p jillar dawaminda zindanda jatip, qobizdin` siyqirli sesti ja`rdeminde o`limnen aman qutiladi.

O`z eline qaytip keledi, Baniw Sheshekti basqa bir adamg`a uzatip atirg`aninin` u`stinen shig`adi. Solay etip bir-birin su`ygen jigit penen qiz qaytadan tabisadi.

QAZANBEKTIN` BALASI ORAZBEKTIN` TUTQING`A TU`SIP QALG`ANI HAQQINDA JIR

Bul da`standa negizinen bala ta`rbiyalaw, sol zamang`a sa`ykes jawinger batir etip o`siriw haqqinda so`z etedi. Sonin` ushin da bul da`wirde payda bolg`an da`stanlarda qudaydan er bala tilew, oni batir er jigit sipatinda ta`rbiyalaw basli oring`a ko`teriledi.

Salar Qazan og`uzlardin` en` ku`shli batiri bolg`ani menen de onin` balasi Oraz birqansha basqashalaw su`wretlenedi. Qorqit atanin` su`wretlewi boyinsha Oraz da aqil parasatli ku`shli batir. Biraq ta ol ta`jireybesiz, jas bala jigit sipatinda su`wretlenedi.

Qazanbekti «Xan Orazdin` atasi» dep aytiwina qarag`anda Orazdin` batirlig`inan ko`re, onin` el basqariw usilin ko`birek unatsa kerek. Qullasi ekinshi ha`m to`rtinshi da`stanlarda da Oraz tutqing`a tu`sken halinda beriledi.

Salar Qazan balasin sawashqa alip shig`adi. O`zi jaw menen alisip ketedi. Balasi ta`jireybesizlik etip tutqing`a tu`sedi. Orazdin` da ma`rt jigit ekenligi ma`lim boladi. Ol tutqinda jatip atasina

A`y ag`a sen berman kelme, atin` sharshap qalmasin,

Dushpanlar ko`p, sen jalg`izsan` tutqin etip almasin,
Men o`limnen qorqpayman, biraq o`zin` aman bol,
Ekewmizden ayirilib, anam jesir qalmasin.

degen so`zlerdi aytqan.

Biraq Qazanbek jaw ortasina jedel bastirip kirip, balasi Orazbekti tutqinnan bosatadi. Son`inan el-xaliqti jiynap toy beredi. Bul hikayani Qorqit ata jir etip aytti - dep ta`riypleydi.

DOQA XOJA DOMRUL HAQQINDA JIR

Qorqit ata kitabindag`i Domrul haqqindag`i jir negizinen og`uz qipshaq jerine islam dinin` kirip keliwi menen baylanisli bolsa kerek. Sebebi bul kitapta Allatala ta`repien jiberilgen jan alg`ish A`zireyli qanday adamlardin` janin tezden aliw kerekligi haqqinda so`z baradi .

Domrul batir adam bolg`anlig`i sebepli onin` jani xailq ushin da kerek edi. Ja`ne o`zi jas. onin` o`liwi tiyis ekenligi haqqinda A`zireyliden jarliq kelgen bolsa da o`lgisi kelmeydi. Sebebi onin` o`z aldina qoyg`an a`rmanlari ko`p edi. Domrul sonin` ushin da o`z armanlarinin` bir bo`legin orinlap bolip o`lgendi maqul ko`redi. Ol usi pikirdi aytip, qartayg`an ata-anasina jalinadi. Sizler jasarin`izdi jasap, asarin`izdi asag`an adamlarsiz. Menin` ushin janin`izdi qiyin`izlar. Lekin a`ke-sheshesi: «Biz qartayg`an bolsaq qartayg`an shig`armiz. Biraq ha`r kimnin` jani o`zine qa`dirli» - dep raziliq bermeydi. Hayali og`an: «Eger sen o`letug`in bolsan` mag`an bul dun`yanin` qizig`i joq. Bunnan tisqari sen tek mag`an emes, al xaliqqa kerek adamsan`. Xaliq hu`rmeti sennen o`tinip sorayman. A`zireylige barip ayt. Senin` ornin`a menin` janimdi alsin».

Domrul bul so`zdi A`zireylige jetkerdi.. A`zireyli og`an: «O`zin` de, hayalin` da bul dun`yag`a kerek adam ekkensizler», -dep da`rhal qartayip qalg`an Domrudin` ata-anasinin` janin aladi.

Bul shininda da haqiqiy didaktikaliq da`stan bolip, dun`yag`a kelgen ha`r bir adamdi oylandiradi.

Sonin` ushin da Qorqit ata bul jirda «Jaslarg`a ju`rim, qartayg`an adamlarg`a abrayli o`lim» dep atalg`an xaliq maqalinda oy ju`rgizedi.

QAN`LI XOJA ULI XAN TUWRALI HAQQINDA JIR

Bul da`stannin` aytiliwi boyinsha og`uz-qipshaq elinin` belgili danishpan qariyalarinin` biri Qan`li Xoja o`z uli Xan Turalini u`ylendirmekshi bolg`an. Ol zamannin` da`stu`ri boyinsha batir jigitler o`z qalin`lig`in o`zleri izlep tapqan. Bul haqqinda xan Turalinin` qoyg`an sha`rti de to`mendegishe: «Mag`an tiyemen degen qiz to`sekten mennen burin turiwi kerek. Mennen burin atti ertlep , atqa miniwi tiyis. Menin` ele dushpanim shabiwil jasamay turip basin a`kelip beriwi kerek». A`lbette bunday qiz el ishinen tabilmaydi. Sonin` ushin da a`kesi Qan`li Xoja balasina qalin`liq izlep basqa ellerge de baradi. Bunday batir qiz Trapezund elinin` patshasinin` qizi eken. Patsha qizina u`yleniwge tiyisli bolg`an ku`yew bala da`slep u`sh jirtqish haywandi o`ltiriwi kerek. Bulardan Arislan, Qara o`giz ha`m Qara tu`ye Sol u`sh sha`rtti orinlayman dep 32 jigit opat bolg`an. Xan Turali patsha qizinin` usi u`sh sha`rtin de orinlaydi. Solay etip qizdi alip eline qaytadi. Jolda kiyatirip dem almaqshi bolip uyqilaydi. Al qiz ele izde qa`wiptin` bar ekenligin sezip uyqilamaydi.

Sonin` arasinsha qizdin` a`kesi de a`sker tartip kelip qaladi. Qiz xan Turalini oyatadi. Eki ortada sawash baslanadi. Biraq jigit jaralanip

qaladi. Qiz sawashti dawam etedi. Jen`iske erisedi. Bug`an ashiwlanip Turali xan: «Men jen`e almag`an jawdi qalin`lig`im jen`ip, qatinim mennen u`stem shig`ip ketti» dep hayalin o`ltirmekshi boladi. Qilishlasip qiz u`stem keledi.

Turali ta`wbege kelip ha`m eline alip barip u`lken toy beredi.

Bul syujettin` o`zi de matriarxat zamannin` waqiyalarina a`dewir jaqin. Xan Turalinin` qalin`lig`inin` kelbeti bizge Gu`layim, Sa`rbinaz obrazlarin eske tu`siredi.

QAZILIQ XOJA ULI JU`GENEK HAQQINDA JIR

Qorqit ata jirlarinin` ishindegı batirliq da`stanlardan orin alatiug`in ko`lemli shig`armalarinin` biri Qaziliq Xoja uli Ju`genek. Ju`genek basqa da`stanlardag`iday anadan tuwilg`aninan baslap-aq batir bolip tanilg`an.

Ol bir jasqa shiqqanda a`kesi Qaziliq Xojani jaw tutqin etip alip ketedi. On bir jasqa kelgende a`kesinin` ta`g`dirin esitip, qolina qural aladi.

Ju`genektin` basqa batirlardan parqi, ol ku`shli alip boliwi menen birge talantli jiraw da edi. Sonin` ushin da ol tu`sinde ko`p ma`rtebe Qorqit atani ko`redi. Qorqit pa`tiyasın berip: «Balam bag`darin` duris. Bul isin`e a`ken` de , enen` de razi. Sirtqi og`uzlardan a`sker jiyna, dep o`tinish etedi. Solay etip ol alpis batpan shoqmardi urshiqtay aylandiartug`in Direk batirdi jen`ip, o`z xalqi ha`m a`kesin pu`tkilley tutqinnan azat etip, o`z eline alip keledi.

BISATTIN` TO`BEKO`ZDI O`LTIRGENI HAQQINDA JIR

Bul da`stannin` basli syujetinde batirliq penen birge tapqirliq, aqilliliq so`z etiledi. Syujeti jag`inan mifologiyaliq erteklerge og`ada

jaqin. Sebebi bunda adamnin` balasi haywanatlar ta`repi
ta`rbiyalanadi ha`m son`inan adamlar ja`miyetine qaytadi.
Da`standag`i Aruz xojanin` peri qizina u`yleniwi «Edige»
da`stanindag`i Baba Tu`kli Shashli A`zizge usap ketedi.

Qorqit ata bul shig`armani eski ertekler tiykarinda qurg`an bolsa
kerek.

BEGIL ULI A`MIREN HAQQINDA JIR

Begil uli A`mren batirliq haqqindag`i da`stan bolip, bul negizinen
og`uzlardin` Azerbaijan jerine ko`ship barg`annan keyingi da`wirde
payda bolg`an jir bolip esaplanadi.

Bul da`standa bir xaliq penen ekinshi xaliq arasindag`i
shegaradag`i kelispewshilikler ha`m bul sawashlarda xaliq
batirlarinin` ma`rtligi su`wretlengen. Bunda basqa da`stanlar siyaqli
shimshitiriq waqiya, fantastikaliq syujetler joq.

Bayandir xan ko`p saliq jiynap alip, sonin` hu`rmetine u`lken
ziyapat beredi. Bul ku`ni shegara qorg`aw kerek boladi. Beklerdin`
hesh birewi de burin shegara qorg`amag`an. Sonin` ushin da Bayandir
xan: «Eger kim toy ku`ni shegarani qorg`asa, aling`an saliqtin` u`shten
bir bo`legin beremen» dep wa`de etedi. Biraq hesh kim shiqpaydi.
Sebebi bunday ku`nde tek ataqli batir Begil g`ana shig`ip qorg`awi
mu`mkin edi. Begil de bas tartti. Bul jag`daydi sezip qalg`an Qorqit
atanin` o`zi Begildin` beline qilish baylap, qolina shoqmar uslatip
shegarag`a atlandiradi. Begil shegarada ko`ringenligi ushin jaw-jag`i
serpildi. Toy jaqsi o`tti.

Ertesine Bayandir xan Begildi o`z ordasina shaqirip alip
sarpaylaydi. Jirawlar onin` batirlig`in jirlaydi.. Bir shayir «Begildin`

ku`shi o`zinde emes, onin` sa`wgilik atinda» dep ta`riypleydi. Bug`an ashiwi kelgen Begil ketip qaladi. Hayalina kelip o`kpesin aytadi «Xorlanip ju`rgenshe o`zge elge o`tip ketemen» deydi. Hayali «Ashiw-dushpan, aqil-dos» degen qatti sharshapsan`. An`g`a shig`ip demin`di al deydi. Bgil an`g`a shig`ip ayag`i sinadi. Buni sezgen dushpanlar Bayandir xannin` eline sawashqa shig`adi. Bul ret a`kesinin` jaralanip qalg`anin` sezgennen keiyn Begildin` balasi A`mren sawashqa shig`adi. La`shkeri az bolsa da, hiylekerlik penen jaw u`stinen jen`iske erisedi. Buni sezgen Bayandir xan: «Aliptan alip tuwiladi, degen usi da» - dep quwanadi.

U`YSIN XOJA ULI SEKIREK HAQQINDA JIR

Bul da`stannin` Qorqit atanin` basqa jirlarinan parqi, bunda tiykarg`i ma`sele pa`m, parasat, ha`r qanday adamnin` o`zinin` otirar orni, ju`rer jolin biliwi kerekligin so`z etiliwinde.

A`dep-ikramliliq burinnan-aq og`uz taypalarinin` qanina sin`ip ketken.

Da`standa ko`rsetilgenindey-aq og`uz-qipshaq beklerinen U`ysin Xojanin` tung`ish balasi Cekirek jas waqtinan baslap-aq hesh na`rseni elestire bermeytug`in, otirar ornin, ju`rer jolin bilmeytug`in topas bolip o`sedi.

Bug`an bekler: «Al sen to`rge shig`ip shirengendey ne erlik ko`rsetip edin` ?Yo Jawdin` basin kesip, qanin to`ktin` be ?» deydi.

Bul so`zge qatti namisi kelegn Sekirek Qazan batirdan u`sh ju`z no`ker alip, jawg`a atlanadi. Biraq tutqing`a tu`sedi. Inisi Sekirek dushpaninin` qolinan ag`asin qutqaradi.

Son`inan Egirek ha`m Segirek o`z miyentleri arqali og`uz bekleri arasinda u`lken abroyg`a iye boladi. Bunda Qorqit ata «Dan`q taptirmas, abray satilmas» degen naqil a`tirapinda pikir ju`rgizedi.

SALAR QAZANNIN` TUTQING`A TU`SIWI HA`M ONIN` BALASI ORAZDIN` QUTQARIP ALG`ANI HAQQINDA JIR

Bul da`standa og`uz elinin` batiri Salar Qazan Trapezund patshasi ta`repinen siyliqqa berilgen sun`qardi qolina alip an`g`a shiqqanlig`i so`z etiledi. Qaytarda uyqilap kalip dushpan qolina tu`sedi. Dushpan oni zindang`a taslaydi. Patshanin` an`qaw hayali batirdi mazaqlap a`jiwalaw ushin zindan basina keledi. «Den-sawlig`in` qalay?» - dep soraw qoyadi. «Den sawlig`im jaqsi. Sebebi bul jaqqa kelgen gu`nali adamlar dozaqqa tu`sip, kimi at, kimi eshek bolip qaytadan tiriledi eken. Al men bolsam solardi minip ju`remen» - deydi. Sol waqitta hayaldin` jas waqitta o`lip ketken qizi esine tu`sedi. Jer astinda o`liklerdi minip ju`rgen bolsa, menin` qizima qiyin bolg`an eken. Bul adamdi zindannan shig`ar», - dep ku`yewine o`tinish etedi. Salar Qazan zindannan shig`ariladi. Balasi Oraz a`kesin qutqariw ushin la`shker tartip keledi. Atali-bala birin-biri tanimay qilishlasadi. Son`inan Salar Qazan o`z balasin taniydi ha`m gu`resip jen`iske erisedi. Bul waqiyalar negizinen Azerbaijan jerinde bolip o`tken. Sebebi da`standa Trapezund, Aqsha qala, Su`rmeli Aqaqsar walayatlarinin` atlari ushiraydi.

Epos tiykarinan Kavkazdi suwretlegen boladi. Sirdar`ya boyinda payda bolg`an ayirim waqiyalar da aralasip ketken.

**«SIRTQI OG`UZLAR MENEN ISHKI OG`UZLARDIN`
ARASINDAG`I QARAMA-QARSILIQ LARDIN` PAYDA BOLIWI HA`M
BAMSI-BEYREKTIN` O`LIMI HAQQINDA JIR**

Qorqit ata kitabinin` bunan basqa bo`limlerinin` ha`mmesinde de sirtqi og`uzlar menen ishki og`uzlardin` birligi. Sebebi ishki og`uzlardin` a`skeri az bolsa, sirtqi og`uzlardin` a`skeri menen toltiradi. Bunday syujet Qorqit atanin` ko`pshilik da`stanlarida bar. Biraq en` keyingi jazilg`an bul da`stannin` syujeti basqasha. Bunda sirtqi og`uzlar menen ishki og`uzlar arasinda ala awizliq payda bolg`anlig`i bayanlanadi. Negizinen alg`anda, ishki og`uz degeni otiriqshi, sirtqi og`uz degeni ko`shpeli og`uzlar.

Bul da`stannin` payda bolu`wina negizgi syujet Qazanbektin` o`z u`yin o`zi tonawg`a beriwi sebepshi bolg`an. Og`uzlardin` tu`sinigi boyinsha ko`p bayip ketken adam o`z u`yin tonawg`a beriwi kerek bolg`an. Bolmasa qudaytala oni jazalaydi. Qazanbek xan bir dushpani jen`ip ko`rmegen batir, o`z u`yin tonap bo`lip aliwg`a pu`tkil elge ruxsat berip jiberedi. Biraq bul tonawg`a sirtqi og`uzlar qatnaspay qaldi.

Salar Qazan bar jerde, ba`rha`ma og`uzlar u`stemlik etetug`in edi. Sirtqi og`uzlardin` sardari Qazanbektin` dayisi Aruz Xoja o`z jiyenin qalay bolmasin o`z qolina aliwdin` jollarin oylay baslaydi. Qazandi o`ltiriw ushin sirtqi og`uzlar batiri Bomsı Beyrekti jumsaydi. Biraq Bamsı Beyrek aytqanin orinlamaydi. Sonin` ushin Aruz Xoja oni o`ltiredi.

Bomsı, Beyrek o`limi ishki og`uzlardin` narazilig`ina alip keledi. Qazan Salar basshilig`indag`i ishki og`uzlar sirtqi og`uzlarga qarsi

sawashqa atlanadi. Bul sawashta Aruz Xoja o`ledi. Usinday jag`daylar tiykarinda ishki og`uzlar menen sirtqi og`uzlar birige baslaydi.

Solay etip Qorqit ata bayan etken on eki jir da juwmaqlanadi. Bul da`stanlar shininda da tilge bay, syujetlik mazmuni jag`inan tariyxiy shinliqqa jaqin bolip, VIII-XII a`sir waqiyalarin o`z ishine aladi. Avtor erteklerdin` ha`m da`stanlarin` jelisi menen o`zi jasag`an zamannin` real kartinalarin sizip ko`rsetken. Sonin` ushin da tu`rkiy xaliqlardin` qaharmanliq da`stanlarinin` sag`asi Qorqit ata jirlari boliwi kerek degen pikirge kelemiz.

JUWMAQ

Qaraqalpaq a`debiyatini`n` qa`liplesiw da`reklerin ko`pshilik ilimpazlar a`yyemgi tu`rk tilles xaliqlardin` jazba estelikleri menen baylanistiradi Shininda da o`zbek, qazaq, qirg`iz, tatar, azerbayjan, tu`rkmen ha`m basqa da tu`rkiy tilles xaliqlardin` a`debiyatlari siyaqli, qaraqalpaq xalqini`n` da a`debiyatini`n` tariyxı sol a`yyemgi jazba esteliklerge barip ushlasatug`ini gu`man tuwdirmaydi.

Qaraqalpaq xalqini`n` VII-VIII a`sirlerdegi miyraslarin so`z etkenimizde, a`lbette Qorqit ata tuwrali aytip o`tiwimizge tuwra keledi. Dun`ya a`debiyatlarini`n` ko`pshiligine belgili bolg`an, «Kitab i dedam Qorqut» (Qorqit ata kitabi) bir neshshe ret SSSR IA Shig`istaniw inistituti ta`repinen basilip shiqti. Qorqit ata tuwrali an`izlar qaraqalpaq, qazaq, o`zbek ha`m tu`rkmen xaliqlari arasinda ken`nen taralg`an. Ilimpaz V.Bartol`dtin` «Tu`rk eposi ha`m Kavkaz» degen miynetinde Qorqit ata kitabi tek Orta Aziyada jasawshi xaliqlarg`a g`ana emes, al Kavkaz xaliqlari arasinda da a`dewir belgili ekenligi aytilg`an.

Qorqit ata o`z da`wirini`n` talantli so`z zergeri, yag`niy shayiri bolg`anliqtan, onnan neshe-neshe a`sirler keyin jasag`an tu`rkiy xaliqlardin` ulli shayiri A`liysher Nawayi ha`m A`bdiraxman Jamiyler hu`rmet penen o`z do`retpelerinde eske alg`anlig`i belgili. XVI a`sirdegi Xorezm hu`kimdarlarini`n` biri, tariyxshi Abulg`azi Bahadixannin` «Shajarayi taraxima», «Shasharayi tu`rk» miynetlerinde Qorqit ata tuwrali pikirlerdi ushrastiramiz.

Qaraqalpaq jirawlari bolsa Qorqit atani o`zlerine ruwxıy pir, ustaz tutqan. Qaraqalpaqlardin` ertedegi ata-babalari Watan tutqan

Sirda`r`yanin` quyar ayag`inda Qorqit ata mazari bar. Qaraqalpaq jirawlari o`z da`stanlarin, tolga`aw ha`m termelerin jirlawdan aldın Ha`zireti Buriq - Qorqit ata, dep onin` ruwxina siyinip aladi eken. Solay etip «Qorqit ata» kitabı' qaraqalpaq a`debiyati'nda y`lken a`himiyetke iye.

Paydalanilg`an a`debiyatlar:

1. K.Mambetov Erte da`wirdegi qaraqalpaq a`debiyati. No`kis., «Bilim» baspasi 1992-j. -37-60 betler.
2. K.Mambetov «A`yyemgi qaraqalpaq a`debiyati». No`kis «Bilim» baspasi 1976 j.
3. C. Bahadirova «Kitabi dedem Korkut» , «Qoblan» , «Edige» ha`m ha`zirgi a`debiyat haqqinda oylar» . No`kis. 1992 (a`debiy sin maqalalar)
4. K. Pali`mbetov Qorqi`t ata kitabi` ha`m qaraqalpaq a`debiyati` No`kis., «Bilim» baspasi 1992-j No`kis., «Bilim» baspasi 2011-j